

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/npuola.v37.2025.6>*Б.-Ю. В. Івченко*

ПАТРІОТИЗМ І ПРАВО: ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. Патріотизм є невід'ємним елементом існування нації, народу, суспільства, держави та особистості. Він становить важливу умову єдності, культурної цілісності та сталого розвитку суспільства й країни загалом та займає ключове місце серед духовних якостей кожного члена суспільства, виступаючи важливим чинником його об'єднання та збереження національної самобутності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні, українські науковці І. Бех, М. Боришевський, В. Вугрич, О. Гевко, К. Журба, Н. Волкова, Ю. Завалевський, П. Ігнатенко, В. Киричок, О. Сухомлинська, К. Чорна, Б. Чижевський, Г. Шевченко та ін. активно розвивають теоретичні дослідження з цієї проблематики. Водночас слід зауважити, що єдиної думки щодо визначення поняття «патріотизм» не існує. Аналіз сучасних досліджень з цього питання показує, що патріотизм є складним і багатограним явищем, а його ціннісне та соціальне трактування змінюється залежно від конкретної історичної епохи.

Метою даної статті є дослідження взаємозв'язку між патріотизмом, громадянською свідомістю та правовою культурою, а також з'ясування, яким чином патріотичні цінності впливають на формування правової культури громадян і зміцнення правового суспільства. Відповідно до визначеної мети виникає потреба вирішити наступні **завдання**, а саме: проаналізувати поняття патріотизму та його роль у розвитку громадянської свідомості, визначити сутність правової культури та її значення для суспільства та дослідити механізми взаємодії патріотичних цінностей та правової свідомості.

Виклад основного матеріалу. В умовах воєнних викликів, боротьби за незалежність і національну ідентичність особливої актуальності набуває усвідомлення взаємозв'язку між правовими цінностями та патріотичними почуттями громадян. Адже без внутрішнього переконання у важливості права, без готовності діяти відповідально у межах закону, патріотизм може перетворитися на лише емоційне явище, позбавлене глибокого змісту.

Аналіз цієї проблематики свідчить про те, що патріотизм є складним та багатограним явищем. Як поняття, воно має різні підходи до трактування та осмислення. В українській традиції патріотизм завжди поєднувався із прагненням до свободи, правди та справедливості. Ще Іван Франко наголошував, що справжній патріотизм не може існувати без активної праці на благо суспільства та без поваги до прав інших.

Патріотизм (від грец. *patris* – батьківщина) – це система моральних і духовних почуттів, переконань та дій, що виражають любов до своєї країни, народу, мови, культури, готовність працювати й боронити державу.

І. Бех та К. Чорна визначають патріотизм як любов до Батьківщини, свого народу, турботу про своє і його благо, сприяння становленню й утвердженню України як суверенної, правової, демократичної, соціальної держави, готовність відстояти її незалежність, служити і захищати її, розділити свою долю з її долею [1, с. 7].

Н. Волкова розкриває поняття «патріотизм» як складову громадянського виховання, тобто як «глибоке громадянське почуття, змістом якого є любов до свого народу, Батьківщини, усвідомлення своєї причетності до історії, традицій, культури свого народу, вболівання за його майбутнє» [2, 105].

Висока ціннісна значущість патріотизму пояснюється ще і його здатністю максимально об'єднувати суспільство, концентрувати та залучати матеріальні й людські ресурси для досягнення визначених цілей, особливо в умовах внутрішніх або зовнішніх загроз, що можуть порушити стабільність суспільного життя.

Тобто, патріотизм виступає не лише емоційною категорією, а й соціальною та правовою. Він формує моральний фундамент громадянської відповідальності, сприяє розвитку політичної активності та правової свідомості, тобто готовності особи діяти на користь держави не з примусу, а з внутрішнього переконання.

Як конкретне історичне явище, патріотизм має різні форми прояву залежно від соціально-політичних умов. В Україні патріотизм завжди був пов'язаний із збереженням національної самобутності, боротьбою за незалежність та формуванням громадянської ідентичності. Сучасні виклики, такі як глобалізація, соціальні трансформації та військові конфлікти, висувають нові вимоги до патріотизму, який у свою чергу сьогодні має поєднувати почуття любові до Батьківщини з правовою свідомістю та активною громадянською позицією.

Ефективний патріотизм не може абсолютизуватися, адже це може призвести до негативних наслідків, таких як шовінізм або ізоляціонізм. Водночас його ігнорування зменшує соціальну згуртованість та ослаблює правову культуру. Саме баланс між патріотичними цінностями та громадянською свідомістю є ключем до сталого розвитку суспільства.

У ХХІ столітті патріотизм набув багатовимірного характеру та має різний прояв, це і соціальний патріотизм тобто участь у громадських ініціативах, волонтерстві, допомозі військовим, економічний патріотизм — щоденна праця, сплата податків, підтримка національного виробника, екологічний патріотизм — дбайливе ставлення до природного середовища як до спільного національного багатства, правовий або конституційний патріотизм — повага до Конституції, законів і прав людини, як вияв любові до своєї держави, усвідомлення свого громадянського обов'язку.

Важливе значення у цьому контексті набуває взаємозв'язок між патріотизмом та громадянською свідомістю, що стають ключовими елементами формування стабільного та соціально відповідального суспільства. Патріотизм виступає як духовно-моральна категорія, що забезпечує інтеграцію особистості у соціальне середовище, формує активну позицію громадянина та сприяє розвитку національної самосвідомості. Громадянська свідомість, у свою чергу, відображає здатність індивіда усвідомлювати свої права та

обов'язки, брати участь у соціально-політичному житті, дотримуватись законів та сприяти зміцненню демократичних інституцій.

У сучасних умовах, патріотизм визначається як соціально значуще почуття любові та відданості до своєї Батьківщини, що виявляється у діях, спрямованих на благо суспільства, держави та народу. Українські науковці (І. Бех, М. Боришевський, В. Вугрич, О. Сухомлинська та ін.) підкреслюють, що патріотизм є складною і багатогранною категорією, яка поєднує моральні, культурні та соціальні аспекти. Ціннісна значущість патріотизму пояснюється його здатністю мобілізувати суспільство, концентрувати матеріальні та людські ресурси для досягнення спільних цілей, особливо в умовах внутрішніх і зовнішніх загроз.

Патріотизм виступає не лише як особистісна риса, а й як соціальний феномен, який забезпечує консолідацію суспільства, збереження його самобутності та підтримку національної ідентичності. Його вплив на громадянську свідомість виявляється у формуванні відповідальності за суспільні процеси, усвідомленні важливості участі у політичному житті та готовності дотримуватись законів і соціальних норм.

У цьому контексті, громадянська свідомість стає комплексом знань, переконань, цінностей і норм, що визначають поведінку особистості як члена суспільства. Вона включає усвідомлення власних прав і обов'язків, відповідальність перед державою та спільнотою, готовність брати участь у суспільному та політичному житті.

Розуміння громадянської свідомості як базової ціннісної орієнтації відбиває особливості розвитку сучасного суспільства. Виховання патріотизму, формування громадянських якостей, поваги до особистості та прав людини, стійких уявлень про світ, суспільство, державу, основні соціальні зв'язки й відносини, політичні й правові засоби регулювання громадського життя покликані підготувати людину до відповідального та осмисленого життя й діяльності у демократичній правовій державі [3, с. 5].

Високий рівень громадянської свідомості забезпечує ефективну соціальну інтеграцію, сприяє підтримці законності та підвищує стійкість суспільства до соціальних та політичних криз. Патріотизм у цьому контексті виступає як ціннісний фундамент, який визначає орієнтацію особистості на благо держави та народу.

Відповідно, взаємозв'язок патріотизму та громадянської свідомості полягає у тому, що патріотичні почуття формують внутрішню мотивацію до активної соціальної та політичної поведінки. Патріотизм стимулює громадян до дотримання законів, участі у суспільних ініціативах та культурному розвитку, що, у свою чергу, підвищує рівень громадянської свідомості.

Сучасна українська практика показує, що формування патріотизму та громадянської свідомості є важливою умовою культурної та соціальної стабільності. Збереження балансу між ними забезпечує ефективну інтеграцію особистості у суспільство, зміцнює демократичні інституції та підвищує правову культуру громадян.

При цьому, правова культура характеризується системою правових знань, переконань, цінностей та моделей поведінки, що відображають рівень розвитку правової свідомості суспільства та включає у себе знання

права, тобто усвідомлення своїх прав і обов'язків, ставлення до права, тобто ціннісне сприйняття законності та правову поведінку, тобто готовність діяти відповідно до норм права.

Правосвідомість є внутрішнім компонентом правової культури. Вона відображає суб'єктивне ставлення людини до права, законів, справедливості. Людина з розвиненою правосвідомістю не лише дотримується норм, а й усвідомлює їх цінність для спільного блага. Таким чином, правова культура перетворює формальні норми на морально значущі орієнтири поведінки. При цьому, рівень правової культури суспільства визначає, наскільки ефективно функціонує правова держава.

У цьому контексті правова культура та патріотизм стають фундаментальними складовими формування зрілого громадянського суспільства, заснованого на принципах верховенства права, справедливості, свободи та відповідальності. Вони взаємопов'язані між собою настільки тісно, що розвиток однієї з цих категорій неможливий без належного рівня іншої. Правова культура формує усвідомлення людиною своїх прав і обов'язків, навички правомірної поведінки, повагу до закону і державних інституцій. Патріотизм же спрямовує цю свідомість у площину спільного блага, відповідальності перед своєю державою і народом, виховуючи в людині почуття належності до нації та готовності діяти на її благо. Саме поєднання правової культури з патріотичним світоглядом створює основу для формування зрілого громадянина – активного, відповідального та законослухняного.

Проблема правової культури і патріотизму набуває особливої актуальності в умовах становлення та зміцнення української державності. Після тривалого періоду тоталітарного минулого, правова свідомість суспільства потребує системного оновлення, а патріотизм – нового, сучасного змісту. У тоталітарних суспільствах патріотизм часто зводився до декларативної лояльності до державної влади, а право – до інструмента примусу. В умовах демократичної України ці поняття мають переосмислюватися: правова культура повинна сприйматися як здатність вільної людини користуватися своїми правами та виконувати обов'язки, а патріотизм – як усвідомлене почуття відповідальності за долю країни, пов'язане з активною громадянською позицією, а не з формальним виконанням приписів.

Загалом, правова культура та процес застосування права є ключовими аспектами правової системи суспільства. Правова культура визначається як сукупність цінностей, норм, знань та навичок, пов'язаних із правом, які прийняті та втілені в практиці. Процес застосування права, у свою чергу, включає реалізацію правових норм і рішень органів правосуддя з метою забезпечення справедливості та правового порядку [4, с. 45].

Але, правова культура є не лише знанням законів, а й глибоким внутрішнім переконанням у необхідності їх дотримання. Вона охоплює як індивідуальний рівень (правосвідомість, правомірну поведінку, повагу до закону), так і суспільний (стан правової системи, діяльність інститутів влади, якість правотворчості). У цьому контексті важливу роль відіграє рівень довіри громадян до держави, судової системи, правоохоронних органів. Якщо людина не вірить у справедливість закону або в об'єктив-

ність його застосування, то навіть високий рівень формальних знань не гарантує правомірної поведінки. Саме тому формування правової культури неможливе без реального утвердження принципів верховенства права та невідворотності юридичної відповідальності.

Патріотизм, у свою чергу, є морально-психологічною основою громадянської активності. Це не лише емоційне почуття любові до Батьківщини, а й готовність діяти задля її розвитку, захищати її цінності та дбати про суспільне благо. У сучасному розумінні патріотизм має бути позбавлений шовіністичних чи ізоляціоністських мотивів; він має базуватися на гуманістичних і демократичних ідеалах. Такий патріотизм передбачає усвідомлення своєї причетності до історії, культури, мови та духовності нації, але водночас – відкритість до світу, повагу до інших народів і культур.

Взаємозв'язок правової культури та патріотизму також виявляється у тому, що правосвідомість без морального та національного підґрунтя залишається формальною. Людина може знати закони, але не відчувати моральної відповідальності за їх дотримання, якщо у її свідомості відсутнє почуття належності до суспільства, до спільної справи, до держави. Патріотизм же без правової культури може перерости у сліпу емоційну відданість, що не узгоджується з принципами демократії та законності. Лише гармонійне поєднання цих двох начал формує громадянина, який одночасно керується законом і моральними цінностями, усвідомлюючи, що служіння Батьківщині означає дотримання її законів і захист її правового ладу.

Особливого значення поєднання правової культури і патріотизму набуває у сфері освіти та виховання молоді. Патріотичне виховання не може обмежуватися символічними проявами – воно має базуватися на усвідомленні власної відповідальності за дотримання законів, участь у громадському житті, волонтерську діяльність, розвиток демократичних інституцій. У цьому контексті правова освіта має стати невід'ємним елементом громадянської освіти, формуючи не лише знання, а й мотивацію діяти законно та морально. При цьому, правова освіта повинна починатися ще у шкільному віці, коли закладаються основи моральності, громадянської активності та поваги до закону. В університетах і професійних навчальних закладах правова освіта має формувати вміння критично мислити, аналізувати норми права, розуміти взаємозв'язок між особистими правами та суспільними обов'язками. Водночас патріотичне виховання має допомогти усвідомити, що дотримання закону – це не лише вимога держави, а й вияв любові до Батьківщини, бо лише законна, справедлива і відповідальна поведінка зміцнює державу зсередини.

Сьогодні, сучасна молодь, як найдинамічніша частина суспільства, одночасно є найуразливішою до зовнішніх впливів, тому особливе значення має створення цілісної системи громадянсько-правового та патріотичного виховання. Ця система повинна інтегрувати освітню, культурну, медійну та виховну діяльність. Сучасні програми освіти мають не лише навчати правових норм, а й формувати морально-етичну основу для їх дотримання – тобто виховувати правову свідомість, що ґрунтується на особистій відповідальності та внутрішній потребі жити за законом.

Такі виклики сьогодення як війна, інформаційна агресія, корупція, соціальна нерівність, показують, наскільки важливо, щоб патріотизм ґрунтувався на правовій свідомості. Захист держави має здійснюватися не лише зброєю, а й правом – через дотримання законів навіть у кризових умовах, через забезпечення прав людини, через побудову справедливого судочинства. Повага до закону і почуття патріотизму мають формувати єдину систему цінностей, де любов до України виявляється у правомірних, моральних, суспільно корисних діях.

Отже, в українських реаліях формування високої правової культури і справжнього патріотизму є передумовою сталого розвитку держави. Без правової культури неможливо побудувати ефективну систему управління, подолати корупцію, забезпечити захист прав людини, а без патріотизму неможливо згуртувати націю навколо ідеї спільного майбутнього, підтримати демократичні інститути та відповідальність за власну державу. Тому державна політика у сфері освіти, культури, інформації має бути спрямована на інтеграцію цих двох компонентів. Засоби масової інформації, громадські організації та освітні заклади мають брати активну участь у вихованні правосвідомого патріота.

При цьому варто підкреслити, що формування правової культури та патріотизму неможливе також без ефективної державної інформаційної політики. У сучасному світі інформація є головним інструментом впливу на масову свідомість. Саме тому важливо, щоб медіа-простір підтримував цінності правової держави, утверджував повагу до закону, популяризував приклади громадянської активності та соціальної відповідальності. Особливу роль у цьому процесі відіграють нові медіа соціальні мережі, онлайн-платформи, які можуть бути як інструментом розвитку правосвідомості, так і загрозою, якщо використовуються для маніпуляцій. Держава й суспільство мають спільно виробляти стратегії інформаційної безпеки, спрямовані на зміцнення правових і патріотичних цінностей, особливо серед молоді.

Сучасна правова культура також передбачає розуміння прав людини не як абстрактних гасел, а як реальних механізмів самореалізації особистості. Патріотична особистість – це та, яка не лише ідентифікує себе з державою, але й активно відстоює її правові засади, принципи справедливості, свободи і рівності. Таким чином, правова культура стає основою модерного патріотизму, а патріотизм – рушійною силою розвитку правової держави.

Крім цього, становлення правової культури і патріотизму – це процес, який вимагає часу, системності та узгоджених дій держави і суспільства. Його успіх залежить від прикладу, який демонструють представники влади, правоохоронних органів, громадські лідери. Якщо суспільство бачить, що закон один для всіх, що влада підзвітна народу, а держава захищає своїх громадян, – тоді формується довіра, а з нею і справжня правова культура. Патріотизм у такому суспільстві не потребує пропаганди бо він стає природним наслідком поваги до власної держави та усвідомлення спільної відповідальності за неї.

У контексті євроінтеграційних прагнень України поєднання правової культури та патріотизму має стратегічне значення. Європейська право-

ва традиція ґрунтується на свободі, верховенстві права, повазі до прав людини, толерантності та громадянській активності. Український патріотизм, доповнений цими цінностями, не суперечить, а навпаки – гармонійно поєднується з ними, створюючи основу для нової моделі національної ідентичності: відкритої, демократичної, але глибоко вкоріненої у власну історію та культуру. У цьому полягає унікальність українського шляху, що передбачає поєднання правової європейськості з національною самобутністю та духовною силою.

З огляду на сучасні виклики, а саме збройну агресію проти України, окупацію територій, інформаційний тиск, корупційні загрози, питання формування правової культури і патріотизму стає не лише теоретичним, а й життєво необхідним. Війна показала, що справжній патріотизм – це не гасла, а конкретні дії: захист держави, підтримка армії, волонтерство, сумлінна праця, дотримання закону навіть у складних обставинах. Саме у критичні моменти історії перевіряється рівень правосвідомості суспільства, яка визначає чи здатне воно залишатися у межах правового поля, коли держава проходить через випробування. Саме тому, лише національна єдність, заснована на любові до Батьківщини та повазі до права, є найсильнішою зброєю у боротьбі за свободу та гідність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, можна стверджувати, що розвиток правової культури, формування громадянської свідомості і патріотизму – це не паралельні, а взаємодоповнювальні процеси, які визначають духовно-ціннісну основу українського суспільства. Їх поєднання створює модель сучасного громадянина – відповідального, законослухняного, свідомого своєї національної ідентичності та готового до активної участі у розвитку демократичної держави. Саме такі громадяни є гарантією стабільності, процвітання та незалежності України у ХХІ столітті. Бо саме у періоди загроз національній безпеці патріотизм здатен мобілізувати ресурси суспільства, сприяючи консолідації громадян та формуванню колективної відповідальності.

Література

1. Бех І. Д., Чорна К. І. Програма патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. К. : Світ виховання, 2007. 31 с
2. Волкова Н. П. Педагогіка : посібник. К. : Академія, 2001. 576 с.
3. Боришевський М. Виховання громадянської свідомості особистості. Пед. газ. 2001. № 5. С. 5.
4. Денніс М. Правова культура: теорія та практика. 2010. № 2. С. 45–57.

Анотація

Івченко Б.-Ю. В. Патріотизм і право: взаємодія громадянської свідомості та правової культури. – Стаття.

У статті здійснено комплексний аналіз концептуального взаємозв'язку патріотизму та права як визначальних детермінант формування громадянської свідомості і розвитку правової культури в демократичному суспільстві. Аргументується, що сучасний патріотизм трансформується від емоційно-ціннісної прихильності державі до раціонально усвідомленої громадянської позиції, заснованої на моральній відповідальності, дотриманні правових норм і готовності до активної участі у державотворчих процесах. Правова культура розглядається як інтегрований феномен, що охоплює не лише знання законодавства, а й внутрішню мотивацію діяти відповідно до принципів справедливості, свободи, верховенства права та

поваги до прав людини. Обґрунтовується, що синергія патріотичних орієнтацій і правових цінностей формує структурну основу громадянської зрілості особистості, сприяє підвищенню легітимності державних інституцій, зміцненню правової державності та консолідації суспільства. Особливий акцент зроблено на ролі правової освіти, громадянської просвіти та соціально відповідальних ініціатив, що забезпечують формування правосвідомості та позитивного ставлення до національних інтересів і державних інститутів. Аналізуються актуальні виклики, зумовлені інтенсивністю інформаційних загроз, зростанням соціальної поляризації та впливом воєнних подій на трансформацію моделей громадянського патріотизму. Доведено, що ефективна інтеграція патріотичних і правових цінностей є необхідною передумовою підтримання соціальної єдності, забезпечення стійкого суспільного розвитку та утвердження демократичної правової держави. Підсумовано, що формування громадянської свідомості та правової культури є комплексним процесом, що потребує взаємодії інституцій, освіти та активної громадської позиції, а реалізація цих підходів забезпечує стабільність суспільства та ефективність державного управління в умовах сучасних викликів.

Ключові слова: патріотизм, право, правова культура, громадянська свідомість, правова держава, справедливість, свобода, верховенство права.

Summary

Ivchenko B.-Yu. V. Patriotism and law: interaction of civic consciousness and legal culture. – Article.

The article provides a comprehensive analysis of the conceptual interrelationship between patriotism and law as key determinants in shaping civic consciousness and developing legal culture in a democratic society. It is argued that contemporary patriotism is transforming from an emotionally-valued attachment to the state into a rationally-conscious civic stance, based on moral responsibility, adherence to legal norms, and a readiness to actively participate in state-building processes. Legal culture is considered an integrated phenomenon encompassing not only knowledge of legislation but also an internal motivation to act according to principles of justice, freedom, the rule of law, and respect for human rights.

The study substantiates that the synergy of patriotic orientations and legal values forms the structural foundation of personal civic maturity, contributes to strengthening the legitimacy of state institutions, reinforces the rule of law, and promotes social cohesion. Special emphasis is placed on the role of legal education, civic enlightenment, and socially responsible initiatives, which ensure the development of legal awareness and a positive attitude toward national interests and state institutions.

Current challenges, including the intensity of information threats, growing social polarization, and the impact of military events on the transformation of civic patriotism models, are analyzed. It is demonstrated that the effective integration of patriotic and legal values is a necessary condition for maintaining social unity, ensuring sustainable societal development, and consolidating a democratic legal state. In conclusion, the formation of civic consciousness and legal culture is a complex process requiring the interaction of institutions, education, and active civic engagement; the implementation of these approaches ensures societal stability and effective state governance amid contemporary challenges.

Key words: patriotism, law, legal culture, civic awareness, constitutional state, justice, freedom, supremacy of law.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.11.2025

Дата публікації: 12.12.2025